

Felsefi Yakınlıklar: Theodor W. Adorno ve Jean Baudrillard Arasındaki Yakınlıklara Dair

Philosophical Proximity: About The Relationship Between Theodor W. Adorno and Jean Baudrillard

Mustafa DİKMEN

Arş. Gör., Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Zonguldak
Research Assistant, Bülent Ecevit University, Faculty of Theology, Department of Philosophy and
Religion, Zonguldak, Turkey
(mustafaddikmen1617@gmail.com)

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 15 Mayıs / May 2018
Kabul Tarihi / Accepted : 8 Haziran / June 2018
Yayın Tarihi / Published : 15 Haziran / June 2018
Yayın Sezonu / Pub Date Season : Haziran / June
Cilt / Volume: 5 • Sayı / Issue: 1 • Sayfa / Pages: 63-76

İntihal / Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayın Hakkı / Copyright®

Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi tarafından yayınlanmıştır. Tüm hakları saklıdır.
Published by Bülent Ecevit University, Faculty of Theology, Zonguldak, Turkey. All rights reserved.

Öz: Bu çalışma Eleştirel Teori ya da Frankfurt Okulu olarak bilinen okula müntesip olan Theodor W. Adorno ile Jean Baudrillard'ın düşünceleri arasındaki yakınlığa odaklanmaktadır. Theodor Adorno ve Jean Baudrillard, son dönem düşünce tarihinde oldukça önemli görüşler serdetmiş iki önemli isimdir. Bu görüşlerin belli oranda bir paralellik arz ettiği söylenebilir. Bu paralelliklerin başında kültür endüstrisi, toplum felsefesi, eleştirelilik ve medya gelmektedir. Adorno, düşüncelerini Almanya, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nde geliştirirken, Baudrillard ise düşüncelerini Fransız düşüncesi içerisinde geliştirmiştir. Son dönem düşünce tarihine bakıldığında, iki filozofun birbirine bu kadar yakınlaşan düşüncelerinin olması –hem de birbirlerini tanımadan- oldukça dikkate değerdir. İki düşünürün de belli ölçüde birbirlerinin düşüncelerini tamamladıklarını söylememiz mümkündür. Bu açıdan postmodernizmin öncülerinden sayılan Eleştirel Teori'nin teorileriyle, postmodernizmin içinden konuşan Baudrillard arasındaki irtibat oldukça önemlidir. İki düşünür de Batı'nın kendini hâkim paradigma olarak dayatmasına, Aydınlanma düşüncesiyle insanların, ulaşılması hedeflenen o hedeflere ulaşamadığına dair aynı kanaatleri paylaşmaktadır. Dahası hem Adorno hem Baudrillard, kitleye dair açıklamalarda bulunmuş, toplumun bir kültürünün olmasından ziyade kültürün bir endüstrileşme yoluna gittiğini düşünmüşlerdir.

Anahtar Kelimeler: Theodor Adorno, Jean Baudrillard, Felsefe, Kültür Endüstrisi, Şeyleşme.

Abstract: *This work focuses on the parallelism between the ideas of Jean Baudrillard and Theodor W. Adorno who is known as a follower of the Critical Theory or Frankfurt School. Theodor Adorno and Jean Baudrillard are two important thinkers that propounded considerable ideas in the recent periods. It can be said that these ideas are in parallel with each other. Cultural industry, social philosophy, criticism and media are at the forefront of these parallels. Adorno developed his thoughts in Germany, England and the United States, while Baudrillard developed his ideas in the context of the French school of thought. Despite not meeting each other, it is remarkable that the two philosophers have so close thoughts to each other. It can be said that the ideas of two thinkers complete each other. In this respect, liaison between Baudrillard who speaks from the inside of postmodernism and theories of Critical Theory, which is considered as one of the pioneers of postmodernism, is very important. The two thinkers share the same conviction that the West imposes itself on the World and through Enlightenment people can not achieve the goals they are aiming for. Moreover, both Adorno and Baudrillard have explanations about masses. According to them rather than saying that society has a culture, it is more appropriate to say that culture is industrialized.*

Keywords: *Theodor Adorno, Jean Baudrillard, Philosophy, Cultur Industry, Reification.*

GİRİŞ

Moderniteyle birlikte bilimsel, politik ve din alanlarında oldukça köklü değişim ve dönüşümler yaşanmıştır. Bu değişimlerle birlikte Batı dünyasında ekonomik alanda kapitalizm, ahlaki alanda görecilik, politik alanda milliyetçilik fikirleri, doğa ve sosyal bilim alanlarında ise pozitivizm etkili olmaya başlamıştır. Bu değişimler sadece Batı dünyası ile sınırlı kalmamış, Batı dünyası bu radikal değişiklikler sonrasında kendisini hâkim paradigma olarak diğer toplumlara da dayatmaya başlamıştır.

Burada vurgulanması gereken nokta, Aydınlanma idealinin Batı tarafından diğer kültürlerle de dayatılmasından rahatsız olan seslerin varlığıdır. Ancak bu sesler bir hareket oluşturamamış ve deyim yerindeyse cılız sesler olarak kalmıştır. Bununla birlikte Nietzsche'nin eleştirileri ve sonrasında 1900'lü yılların devamında Kıta Avrupası Felsefesi'nde oluşan eleştiriler büyük çapta etkiler yaratmıştır. Bu noktada David West "Yirminci yüzyılın analitik filozoflarının anlaşılır biçimde Aydınlanmanın doğrudan mirasçıları olarak görülebildikleri yerde, Kıta Avrupası felsefesi modern Batı ve Aydınlanma felsefesinin hâkim akımlarına verilen bir dizi eleştirel tepkinin ürünüdür"¹ diyerek bu açıdan Kıta Avrupası felsefesinin eleştireliliğine vurgu yapmıştır.

Özellikle 1900'lü yılların son elli yılında ortaya çıkmış olan eleştirel teori, yapısalcılık, postyapısalcılık, postmodernizm vb. akımlar, modernitenin aşırı biçimde sorgulanması noktasını temsil etmektedirler. Bu akımlarla birlikte

¹ David West, *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*, çev. Ahmet Cevizci, (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1998), 9.

modernite külli ve sistematik bir eleştiriden geçirilmiş, böylece moderniteden bir kopuş yaşanması gerektiğinin ya da modernitenin tamamlanmış olup olmadığı sorunsallaştırılmıştır.² Modernizmin temel hedeflerini ve bu hedeflere ulaşıp ulaşılmadığı noktasındaki sorunsallaştırma da karşımıza çıkan düşünürlerden birisi de Theodor W. Adorno'dur. Theodor Adorno, Max Horkheimer ile birlikte yazmış olduğu "*Aydınlanmanın Diyalektiği*" adlı eserinde, modernizmi ve Aydınlanmayı oldukça köklü bir eleştiriye tutmuş ve oluşmakta olan yeni düşünce, toplum, siyaset, kültür alanına dair düşünceler geliştirmiştir.

Adorno'ya benzer şekilde Jean Baudrillard'da modernizmi oldukça şiddetli bir şekilde eleştirmiş ve oluşan Batı düşüncesinin temel özelliğinin "moral bozukluğu" olduğunu vurgulamıştır. Baudrillard, postmodernizm tartışmalarının oldukça yoğun olarak yaşandığı bir zaman ve mekânda düşüncelerini geliştirirken, Adorno ise önceleri Almanya, sonrasında da İngiltere ve ABD'de düşüncelerini geliştirmiştir. Birbirlerinden ayrı mekânlarda iki düşünürün de böylesine yakın düşünceler geliştirmesi gerçekten önemlidir. Eleştirel Teori geleneğinin kendisinden önce böylesi düşünceler geliştirmiş olmasına değinen Foucault, Eleştirel Teori geleneğinin önemine vurgu yaparak:

"Şimdi, açıkçası o zamanlar eğer ben Frankfurt Okulu ile tanışıyor olsaydım, eğer o zamanlar bu okulun farkında olsaydım, söylediğim birçok aptalca şeyi söylemezdim ve bu arada Frankfurt Okulu tarafından bulvarlar açıldığı bir zamanda, ben âcizane patikamı izlemeye çalışırken yaptığım geçici yolların birçoğundan kaçınırdım. Bu kadar çok benzerlikleriyle tanımlanan birbirine bu kadar benzeyen düşünce tipleri arasında sızma olmayış durumu (non-generation) çok gariptir."³ demiştir.

Adorno ve Baudrillard'ın düşüncelerinin birbirlerine en çok yakınlaştığı konular olarak görülebileceğimiz noktalar ölüm düşüncesi, kültür endüstrisi ve yeni teknolojik gelişmelerdir. Bu açıdan bu çalışmada odaklanılacak nokta da bu konular olacaktır.

1. Kültür Endüstrisi

Phil Slatter'a göre kültür endüstrisi, Eleştirel Teori geleneğinin "psikoloji" eleştirisinden toplumsal kültürün eleştirisine geçişi simgelemektedir. Ona göre bu kavram yalnızca faşizm eleştirisi değil, aksine bir bütün olarak tekelci kapitalizme karşı saldırı olarak anlaşılmalıdır. Eleştirel Teori düşünürleri Nazi rejiminden kaçıp geldikleri Amerika Birleşik Devletleri'nde yeni bir toplumla karşılaşmıştır. Bu

2 Modernitenin bitmiş bir proje olup olmadığı noktasına bakıldığında, modernitenin bitmiş bir proje olduğunu düşünen isimler ile modernitenin bitmemiş bir proje olduğunu düşünen isimler karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Anthony Giddens ve Jürgen Habermas modernitenin bitmemiş bir proje olduğunu vurgularken, Vattimo, Lyotard gibi isimler de modernitenin bitmiş olduğunu vurgulamaktadır.

3 Michel Foucault, *Yapısalcılık ve Postyapısalcılık*, çev. Ümit Umacı, Ali Utku, (İstanbul: Birey Yayıncılık, 2001), 23-24.

toplum da tam olarak yeni tekelleri kapitalizm tarafından müşahhas hale gelen, faşist olmayıp ancak faşist olmadığı kadar da manipülatif olan popüler bir kültüre ait olan bir toplumdur.⁴ Bu açıdan Eleştirel Teori düşünürleri, yeni karşılaşmaları bu toplumda aileyi ya da otoriteyi değil, kapitalizm tarafından oluşturulan yeni kitle kültürünü incelemişlerdir.⁵

Kültür endüstrisi "müzik, sinema, edebiyat gibi her türden kültürel öğenin ve etkinliğin meta formunda üretildiği ya da metalaştırıldığı, böylece sıradan nesnelere gibi alınıp-satılabilir bir hale dönüştürüldüğü ve bu kültürel ürünler aracılığıyla rasyonalizasyona dayalı bir kültürün inşa edildiği bir süreçtir."⁶ Kültür Endüstrisi kavramı karşımıza ilk olarak Theodor Adorno ve Max Horkheimer'in birlikte 1947 yılında yazmış oldukları "*Aydınlanmanın Diyalektiği*" eserinde karşımıza çıkar. Burada Adorno ve Horkheimer, oluşan kapitalizmin insanın bireyselliğini tehdit ettiğini, bireyin bu yeni dönemle birlikte edilgin bir konuma yerleştirildiğini ve sanat eğlence, dinlenme ve boş vakit gibi olağan yaşam pratiklerinin artık tüketim odaklı düşünülüğünü savunmuşlardır. Adorno neden kitle kültürü kavramını değil de kültür endüstrisi kavramını kullandıklarını "kitlenin içinden adeta kendiliğinden yükselen bir kültür, halk sanatının günümüzdeki biçimi söz konusuymuş gibi, konuyu savunanların hoşuna gidecek bir yorumu en baştan olanaksızlaştırmak için"⁷ diyerek açıklamıştır.

Kültür endüstrisi, Avrupa ve Amerika'da son dönemde yükselen eğlence endüstrisinin kültürel biçimlerinin metalaşmasını vurgulamak amacıyla kullanılan ve bu endüstrinin gelişimiyle birlikte, kültürel ürünlerin standartlaştığını ve rasyonalize edildiği bir süreçtir. Kültür endüstrisi kavramsallaştırmasında iki önemli temanın var olduğunu söyleyen Swingewood, bunlardan ilkinin, oldukça yoğun ekonomik ve teknolojik gelişmeler karşısında geleneksel toplumsallaşma kurumlarının zayıflaması, diğerininse insanın emeği ve etkinliği sonucunda oluşan nesnelere, insan kontrolünün dışında olan, bağımsız, özerk güçlere dönüştüğü kültürün artan somutlaşmasıdır.⁸

Baudrillard da oluşan bu yeni toplumda kültüre egemen olanın ya da kültürün içinde olanın artık özneler değil nesnelere olduğunu düşünür. Baudrillard'ın ilk eseri olan "*Nesneler Sistemi*" bu açıdan oldukça önemlidir. Baudrillard bu eserde tüketim maddelerinin ve tüketim hizmetlerinin adeta patlama yaparak her yere saçılmasıyla irtibatlı olan yeni kitle tüketim sistemini incelemektedir.⁹ Bu eserde Baudrillard'ın amacı, bireylerin her türlü algısını, düşüncesini ve zihnini kuşatan, değiştirip dönüştüren nesnelere dünyasını özne-nesne diyalektiği açısından

4 Phil Slatter, *Frankfurt Okulu*, çev. Ahmet Özden, (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 1998), 224.

5 Slatter, *Frankfurt Okulu*, 225.

6 Önder Kulak, *Theodor Adorno: Kültür Endüstrisinin Kıscacında Kültür*, (İstanbul: İthaki Yayınları, 2017), 88.

7 Theodor Adorno, *Kültür Endüstrisi – Kültür Yönetimi*, çev. Nihat Ülner, Mustafa Tüzel, Elçin Gen, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 109.

8 Alan Swingewood, *Kitle Kültürü Efsanesi*, çev. Aykut Kansu, (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları 1996), 32.

9 Steven Best & Douglas Kellner, *Postmodern Teori*, çev. Mehmet Küçük, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017), 163.

incelemektir.¹⁰ Tüketim nesnelere bir sınıflandırma sistemi oluşturduğunu düşünen Baudrillard, nesnelere davranışın yapılanmasını etkilediklerini düşünmektedir. Nesne bu açıdan, tüketildiğinde anlamını tüketiciye yollayarak etkisini göstermektedir. Böylece nesnelere bireye özgürlük yanılsaması duygusunu yaşatmakta ve böylece de devamlı olarak toplumsala düzen veren bir göstergeler oyunu da kurulmuş olmaktadır.¹¹

“*Nesneler Sistemi*”nde Baudrillard, günümüz toplumundaki nesnelere bilinçleri şekillendirmekten aciz olduklarını, oysa geleneksel simge-nesnelere gerçek bir ilişki ya da gerçekten deneyimlenmiş bir tecrübeye göndermede bulunan, töz ve biçimiyle bu ilişkinin bilinç ya da bilinçaltı dinamiğine ait belirli izler taşımakta olan, bundan dolayı da anlamlı olduklarını söyler. Ona göre geleneksel toplumlardaki nesnelere, öznelerinden bağımsız bir durumdadır ve özneler, nesne üzerinde bir tahakkümde bulunamamaktadır. Ancak yeni dönemle birlikte özne nesneye egemen olmuş ve özne nesnesiyle bütünleşme duygusundan uzaklaşmıştır.

Baudrillard, bir nesnenin tüketilebilir ya da tüketilemez olmasını belirleyen en önemli şeyin, öznenin nesnesiyle kurduğu ilişki biçimi olduğunu ifade eder ve geleneksel toplumlarda insanların nesneyi, kendisiyle duygusal bağlar kurulmasının yanında ister bireysel ister kolektif manada olsun, insanların ruhsal ilişkiler kurup zihinde yaşattıkları bir şey olarak düşündüklerini belirtir. Ona göre nesnenin tüketilebilir olması için elzem olan şey, nesnenin bir göstergeye dönüşmesidir. Böylece nesne özsel anlamından çıkartılmakta ve içi boşaltılmış bir şeye dönüştürülmüş olmaktadır.¹²

Döneminin özne merkezli felsefesinden kaçma istencinden ve alternatif bir seçenek sunması açısından nesnelere inceleyen Baudrillard asıl meselesinin “imal edilmiş bir nesneden çok nesnelere oluşturmuş olduğu göstergeler sistemi ve aralarında kurdukları söz-dizimsel ilişkilerin”¹³ olduğunu söylemektedir. Baudrillard, öznenin kullanımına her daim hazır olan bir nesne anlayışının artık son bulması gerektiğini, çünkü artık nesnelere kendi aralarında bir sistem kurduklarını ve böylece de öznelerden intikam alma kapasitesine dahi sahip olduklarını düşünmektedir. Baudrillard ve Adorno düşüncesinin birbirine en çok yaklaşan yerlerden biri burasıdır. Çünkü aynı şekilde “*Aydınlanmanın Diyalektiği*” adlı eserinde Adorno da film, dergi, gazete gibi nesnelere kendi aralarında bir sistem meydana getirdiklerini söylemektedir.¹⁴

10 Best & Kellner, *Postmodern Teori*, 163-164.

11 Madan Sarup, *Post-yapısalcılık ve Postmodernizm*, çev. Abdülbaki Güçlü, (Ankara: Pharmakon Yayınevi, 2017), 227.

12 Jean Baudrillard, *Nesneler Sistemi*, çev. Oğuz Adanır, Aslı Karamollaoğlu, (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2010), 241-242.

13 Jean Baudrillard, *Anahtar Sözcükler*, çev. Oğuz Adanır, Leyla Yıldırım, (Ankara: Paragraf Yayınevi 2005), 17.

14 Theodor W. Adorno, Max Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, çev. Nihat Ülner, Elif Öztarhan Karadoğan, (İstanbul: Kbalcalı Yayınevi 2010), 162.

Baudrillard'ın Batı toplumları nitelemesi olan "Batı toplumunun temeli moral bozukluğudur" kavramsallaştırmasına benzer bir şekilde Adorno'da, kapitalizmin mutsuz bireyler ortaya çıkardığını, bireylerin bu nedenle, uzun çalışma saatleri, kendine yetecek vaktinin olmaması gibi örnekleri verir.¹⁵ Önder Kulak bu konuda "Bireyin deneyimlediği sorunlar aslında tüketim toplumunun yerleşik özelliklerinden kaynaklanırlar. Bu durumda sürekli gündelik sorunlarıyla yüzleşen bireyin mutsuz olmak dışında bir seçeneği yoktur."¹⁶ demektedir ve kültür endüstrisinin bu mutsuz/morali bozuk insana bir sürelik kaçış imkânı yanılması sağladığı düşünülmektedir.

Bu noktada özdeşlik mantığının devreye sokulduğunu düşünen Adorno, sanat, edebiyat ve sinema kahramanlarıyla özdeşlik kuran öznelerin, böylece kendi sorunlarından uzaklaştığını düşünür. Özne bu özdeşlik mantığı içinde her türlü yapmak istediğini yapan bir hale bürünmüştür, ancak tek bir farkla: Sanal yoluyla. Özne, kültür endüstrisinin vasıtasıyla artık sanal bir varlığa dönüşmüştür.

Baudrillard'ın simülasyon kuramını betimlediği "*Simülakrlar ve Simülasyon*" eserinde de bu yeni evreni betimlediğini söylememiz mümkündür. Ona göre de oluşan bu yeni toplumda insanlar, ne ya da kim olmak istiyorsa o olmaya doğru gitmekte ve ortaya anlamdan yoksun bırakılmış, dahası kitle iletişim araçlarıyla uyuşturulan insanlar çıkmıştır.¹⁷ Bu açıdan onun bu eserinde ele aldığı konulara yakından bakıldığında "kültür endüstrisi" ile olan yakınlığı daha da anlaşılır olacaktır. Baudrillard, "*Simülakrlar ve Simülasyon*" eserinde kültür endüstrisinin araçları olan televizyon, sinema, reklam ve eğlence mekânı olarak Disneyland gibi konulardan bahsetmiş ve bunların insanları ne türden bir şekillendirme içine soktuğunu tanzih etmeye çalışmıştır. Örneğin "*Düşsel ve Hipergerçek*" bölümünde Disneyland'den bahseden Baudrillard, Disneyland'i, simülakr düzeninin kusursuz ve en net modeli olarak okumaktadır.¹⁸ Baudrillard için Disneyland'in düşselliği "ne gerçektir ne de sahte. Burası (Disneyland) gerçeğe özgü düşselliği, gerçeği simetrik bir şekilde yeniden üretebilmek amacıyla tasarlanmış bir caydırma (ikna) makinesidir."¹⁹ Sanallaşmanın varmış olduğu boyut, öznelerin sanal olanı gerçek (hakikat) olarak adlandırmasına kadar vardırırmıştır işi. Televizyonda bir diziyi izleyen özne, adeta dizi kahramanının yerine geçmekte, onun eylemlerini kendisi eylüyormuşçasına bir haletiruhiyeye bürünmektedir.

Adorno gibi Baudrillard da kültür endüstrisinin içinde bulunan çağda herkesi tektipleştirdiğini düşünür. Bu açıdan gerçeğin ortadan kaybolmasına vurgu yapan Baudrillard, "iletişim araçlarıyla sanal teknolojinin ortaya çıktığı ve her yerin

15 Ayrıntılı bilgi için bk.Theodor Adorno, *Kültür Endüstrisi – Kültür Yönetimi*, çev. Elçin Gen, Nihat Ülner, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016).

16 Önder Kulak, *Theodor Adorno: Kültür Endüstrisinin Kıskacında Kültür*, 92.

17 Jean Baudrillard, "*Ectasy of Communication*", *The Anti-Aesthetic* (içinde) ed. Hal Foster, (Washington: Bay Press, 1987), 126 vd.

18 Jean Baudrillard, *Simülakrlar ve Simülasyon*, çev. Oğuz Adanır, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2011), 29.

19 Baudrillard, *Simülakrlar ve Simülasyon*, 30.

değişik tipte ağlarla kaplandığı bir çağda gerçekliğin katledilmesinden yeterince söz edildi. Bu arada gerçeğin ne zaman ortaya çıkmış olduğu meselesi unutulup gitti. Biraz yakından incelendiğinde gerçek dünyanın bilimsel, analitik yöntemle değiştirilip dönüştürülme ve bu işin teknoloji aracılığıyla gerçekleştirilme kararının verildiği modernleşme çağında ortaya çıktığı görülmektedir.²⁰ diyerek, gerçeğin gerçek olarak, hakikatin ise hakikat olarak ifade edildiği zaman diliminden sonra gerçek ve hakikatin teknolojik araç ve gereçlerle ortadan kaldırıldığını, insanların da artık bu teknolojik gelişmeler sonrasında yapacakları tek şeyin birer klon haline gelmesi olduğunu ifade eder.

Baudrillard, ikinci eseri olan "*Tüketim Toplumu*" adlı eserinde, nesnelerin göstergeler yoluyla artık bir anlama sahip olmadıklarını düşünür. Baudrillard bu eserinde metaların artık Saussurecü²¹ manada birer göstergeye dönüşmüş olduğunu, dolayısıyla da tüketimin, kullanım değerinin tüketimi olarak değil, göstergelerin tüketimi olarak ele alınması gerektiğini öne sürer.²² Özneler bugün; nesnelerin, hizmetlerin, maddi malların artırımla oluşturulan ve insan türünün ekolojik sisteminde bir tür temel dönüşün oluşturmuş olduğu muhteşem bir tüketim ve bolluk gerçeğiyle birlikte yaşamaktadır. Bu bolluk içindeki insanlar artık, diğer insanlar tarafından değil, nesnelere tarafından kuşatılmış durumdadır.²³ Günümüz toplumunda var olan yeni alışveriş mantığının, geçmiş toplumlardaki alışveriş mantığından çok farklı olduğunu düşünen Baudrillard, bugünkü alışveriş mantığının "istatistiksel olarak yükselen bir eğriye göre mal ve iletilerin edinilmesi, algılanması ve güdümlenmesine"²⁴ benzemiş olduğunu ifade eder.

Baudrillard'ın "*Tüketim Toplumu*" eserindeki çözümlerine benzer olarak Adorno'da şeylerin hayatımızın tümüne egemen olduğunu, kapitalist pratiklerin herkes için bir nesne tasarlamış olduğunu ve bundan kaçışın asla mümkün olmadığını düşünür: "Herkes kendiliğinden, önceden birtakım göstergelere göre belirlenmiş "level"ına (düzeyine) uygun davranmalı ve belli başlı tüketici tipleri için üretilmiş kitlesel üretim kategorilerinden kendine denk düşenine yönelmelidir. Tüketiciler, araştırma kuruluşları tarafından çizilen ve propaganda amacıyla kullanılanlardan ayırt edilemeyen haritalarda kırmızı, yeşil ve mavi alanlarla değişik gelir gruplarına ayrılarak birer istatistik malzemesine dönüşür."²⁵ Nesnelere arasında "fark" olarak işlenen konular Adorno'ya göre yapay bir farktır ve bu farklar birer yanılsamadır. Avantaj ya da dezavantaj olarak kodlanan şeyler aslında birer rekabet ve tercihin imkânlılığını sürekli kılmaya yönelik girişimlerdir.

20 Jean Baudrillard, *Neden Her Şey Hâlâ Yok Olup Gitmedi?* çev. Oğuz Adanır, (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2012), 7-8.

21 Ferdinand Saussure, (1857-1913) İsviçreli dilbilimci. Saussure, dilbilimsel çalışmalarıyla tanınan ve dilin yapılar yoluyla anlaşılması gerektiğini ifade ederek, dilbilimsel teoride yeni bir yol açmıştır.

22 Madan Sarup, *Post-yapısalcılık ve Postmodernizm*, 228.

23 Jean Baudrillard, *Tüketim Toplumu*, çev. Hazal Deliçaylı, Ferda Keskin, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları 2013), 15.

24 Jean Baudrillard, *Tüketim Toplumu*, 15.

25 Adorno, *Kültür Endüstrisi*, 51.

Görüldüğü üzere, kültür endüstrisi bağlamında Adorno ve Baudrillard'ın düşünce olarak birbirlerine yaklaştıklarını ve örtük olarak aynı eleştirellikten beslendiklerini söylememiz mümkündür. Eleştirel Teori geleneğinin Marksist arka planı ile Baudrillard'ın ilk eserlerindeki Marksist çizgisi²⁶ göz önünde bulundurulduğunda, bu yakınlık daha da anlaşılır olacaktır. Adorno ve Baudrillard arasındaki yakınlığı bir diğer konudan, yani söyleşme açısından incelemek oldukça önemlidir.

2. Söyleşme

Söyleşme kavramı her ne kadar Karl Marx tarafından geliştirilmiş olsa da²⁷, kavramın felsefi içeriğine Georg Lukacs ile birlikte eriştiği söylenebilir. Lukacs bu terimi "*Tarih ve Sınıf Bilinci*" adlı eserinde ele almış ve söyleşme hakkında şunları söylemiştir:

"Meta ilişkisinin 'hayalet benzeri bir nesnellik'e dönüşmesi, ihtiyaçları tatmin konusu veya hedefi olan tüm nesnelere meta haline gelmesiyle sona ermez. Bu dönüşüm insanın tüm bilincine damgasını vurur: İnsanın özellikleri ve yetenekleri artık kişiliğin organik birliği halinde birbirleriyle bağlantı kurar olmaktan çıkar, insanın dış dünyada 'sahip' olduğu veya tersine 'feragat edip elden çıkardığı' nesnelere benzer şeylerin kılıfına bürünürler... İnsanların fiziksel ve psikik 'niteliklerini', söyleşme sürecine giderek artan bir ölçüde bağımlı kılmaksızın gerçekleştirme olanakları yok olur."²⁸

Adorno da Lukacs gibi nesneleşme/nesnelleştirme fikrinden hareketle söyleşmeyi anlamak istemektedir. Nesneleşme "ilk kaynağı doğa olan hammaddenin, insan emeği tarafından, üretim araçları aracılığıyla, üretim ve tüketim metalarına dönüştürülme sürecinde karşımıza çıkar; öznenin bir parçası olan emeğin, nesneye katılmasına, emeğin bir nesnede içerilmesine karşılık gelir."²⁹ Bu açıdan Adorno söyleşme hakkında:

"Söyleşmiş bilinç söyleşmiş dünyanın bütüncüllüğünün bir uğrağıdır, ontolojik gereksinim ise o bilincin metafiziği –bu metafizik, dogmatik içeriğiyle bu günlerde kelepirci mal muamelesi gören söyleşme eleştirisini sömürür. Böylesi bir sabitliğin aldığı şekil, felç olmuş bilincin izdüşümüdür adeta. Felç olmuş bilinç hiç değişmeyen nitelikler repertuarında hâlihazırda içerilmemiş herhangi bir şeyi deneyimleyemez ve değişmezliği ebedi unsur, yani aşkınlık fikrine tahvil eder. Bu özgürlüksüzlük durumunda kimsenin bilinci özgür olamaz; kendi üzerinde denetim kuran, şimdiye kadar bir varsayım olmakla kalan hakiki özerk bilincin,

26 Jean Baudrillard, Üretimin Aynası adlı eserine kadar Marksist paradigmanın içinden yazmıştır denebilir. Bu açıdan "Nesneler Sistemi, Tüketim Toplumu, Simgesel Değiş Tokuş ve Ölüm ve Gösterge Ekonomi Politikası Hakkında Bir Eleştiri" adlı eserleri Baudrillard'ın Marksist düşünceyi göz önüne alarak yazdığı eserler olarak okunabilir.

27 Ayrıntılı bilgi için bk.Kurtul Gülenç, Önder Kulak, *Marx ve Sonrası, Marksist Düşünceye Katkılar*, (İstanbul: İthaki Yayınları, 2017.)

28 Georg Lukacs, *Tarih ve Sınıf Bilinci*, çev. Yılmaz Öner, (İstanbul: Belge Yayınları, 2014), 234.

29 Önder Kulak, *Theodor Adorno*, 71.

sürekli kendini bir Başkasında –ona alttan alta hükmeden güçlerde- kaybetme korkusu yaşaması gerekmez.”³⁰ demektedir.

Kültür endüstrisine bağlı olarak, sanayi toplumunun bireyleri de kültürün bir endüstri gibi görülmesine paralel olarak birer nesne konumuna indirgenmiş, yani şeyleşmiştir. Bu noktayı, yani şeyleşmeyi Adorno’nun aydınlanma düşüncesini kritize etmesiyle birlikte paralel okumak gereklidir. Adorno’ya göre aydınlanma kendini imha eden bir sürece dönüşmüş ve bu süreçte birey de ortadan yok olmuştur. Sonrasında ise aydınlanma, doğa ile özneyi birbirinden net çizgilerle ayırmış ve mitten arındırma amacıyla olan aydınlanma, insanları doğadan tamamen yalıtma yoluna gitmiştir. Bunun sonucunda oluşan şey ise doğanın insan için şeyleşmesidir.³¹

Adorno ve Horkheimer’in öznelerin şeyleşmesine yönelik düşünceleri ile Baudrillard’ın öznelerin nesnelere tarafından alt edildiğine dair açıklamalarının birbirlerine çok yakın olduğunu söylememiz mümkündür. Timothy Bewes, şeyleşme kavramının üstü kapalılığına dikkat çekmekte ve kavramın bu üstü kapalılığının dillere de yansıdığını, şeyleşme kelimesinin Almanca’da “Verdinglichung” –şeyleşme-, İspanyolca’da “cosificar” –şeyleştirmek” anlamlarına geldiğini, terimin bu muğlaklığından ötürü gözden düştüğünü ifade eder.³² Timothy Bewes’e göre şeyleşme “bir sürecin ya da ilişkinin genelleme yoluyla bir soyutlamaya dönüştürüldüğü ve böylece bir şey/nesne haline getirildiği anı ve her bir durumda, şeylik’in nesnel gerçekliğin ölçütü haline geldiği, başka bir deyişle ‘verili dünya’nın bu dünyanın hakikati olarak kabul edildiği bir süreci³³ ifade etmektedir.

Adorno, Marx’ın aksine buradaki temel süreci belirleyen şeyin üretim değil, tüketim ve değişim olduğunu ifade eder ve bu konuda Baudrillard da tıpkı Adorno gibi düşünmektedir. Baudrillard’a göre Marx’ın içine düşmüş olduğu en büyük yanlışlardan birisi, günümüz toplumundaki sistemi üretim açısından ele almasıdır. Ancak günümüz toplumundaki temel süreci betimleyen şey Baudrillard’a göre de üretim değil tükettimdir. Baudrillard’a göre Marx’ın ekonomi politik eleştirisi artık sona ermiştir.³⁴

Bu noktada Baudrillard “Tüketim Toplumu” adlı eserinde günümüz Batı dünyasının bir çözümlemesini gerçekleştirmekte ve artık Batı toplumunu karakterize eden şeyin üretim değil tüketim olduğunu “Ortaçağ toplumunun Tanrı VE Şeytan ikilisi üzerinde dengelenmesin gibi bizimki de tüketim VE tükettimin suçlanması üzerinde dengeleniyor.”³⁵ sözleriyle ifade etmektedir.

30 Theodor Adorno, *Negatif Diyalektik*, çev. Şeyda Öztürk, (İstanbul: Metis Yayınları, 2016), 99.

31 Besim Dellaloğlu, Bir Giriş: Adorno Yüz Yaşında, *Theodor Adorno: Kitle, Melankoli, Felsefe* (içinde), (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Cogito Dergisi, Sy. 36, 2003), 21-25.

32 Timothy Bewes, *Şeyleşme: Geç Kapitalizmde Endişe*, çev. Deniz Soysal, (İstanbul: Metis Yayınları, 2017), 23.

33 Timothy Bewes, *Şeyleşme*, 23-24.

34 Jean Baudrillard, *Üretimin Aynası*, çev. Oğuz Adanır, (İzmir: Dokuz Eylül Yayınları, 1998), 37 vd.

35 Baudrillard, *Tüketim Toplumu*, 236.

Ona göre bireyler bugün, nesnelere, hizmetlerin, maddi malların artırımıyla oluşturulan ve insan türünün ekolojik sisteminde bir tür temel dönüşüm oluşturmuş olduğu muhteşem bir tüketim ve bolluk gerçeğiyle birlikte yaşamaktadır. Bu bolluk içindeki insanlar artık, diğer insanlar tarafından değil, nesnelere tarafından kuşatılmış durumdadır.³⁶ İnsanların bugünkü alışverişlerinin eski toplumlardaki alışveriş mantığı dışına çıktığını düşünen Baudrillard, bugünkü alışveriş mantığının daha çok "istatikselsel olarak yükselen bir eğriye göre mal ve iletilerin edinilmesi, algılanması ve güdümlenmesine"³⁷ benzediğini düşünmektedir.

Baudrillard günümüzde tüketimin geldiği seviyeyi ve nesnelere emek sürecinden ya da kişiye ait olma sürecinden koparılıp tüketim mantığı içerisine girmesini göstermesi açısından oldukça önemli bir örnek vermektedir. Bu örnek evlilikle ilgili olup, Baudrillard'a göre, evlenmenin asıl amacı artık nesne tüketimidir ve bu nesne tüketimini ifade eden şeyler arasında simgesel nesnelere olan evlilik yüzükleri de vardır. Bunun en bariz örneği ise, ABD'de her yıl evli kişilerin yüzük değiştirmesine yönelik reklam kampanyalarıdır. Evli çiftler her yıl yüzüklerini değiştirmek suretiyle ilişkiyi belirleyen temel şeyin birbirleri arasında yapacakları harcamalar olduğunu söylemektedir.

Buradaki değiş tokuş mantığı, hangi öznenin hangi özneye değiştiğinden çok hangi metanın hangi metayla değiştirildiği üzerine oturan bir mantıktır. Kısmi olarak bir öznelere ilişkiden söz edilebilirse de aslında özneler, nesnelere tahakkümü altında kalarak bir değiş tokuş mantığı içerisindedirler artık. İşte bu süreç tam olarak şeyleşmedir ve Adorno bu noktayı "ilke olarak herkes bir nesne durumunda şimdi"³⁸ sözleriyle açıklamaktadır.

Adorno, Baudrillard'ın "*Tüketim Toplumu*" adeta öncelercesine kültür endüstrisinin tüm içerimlerinin endüstrinin icadından da önce var olduğunu, endüstrinin yapmakta olduğu şeyin tepeden ele geçirmek suretiyle çağımızla eşdeğer kılındığını, kültür endüstrisinin önceki zaman dilimlerinde ağır aksak gerçekleşen sanatın tüketime hasredilmesinin günümüzde hızlı bir şekilde yapıldığını düşünür. Kültür endüstrisi bir tür sentezleme girişimidir ona göre. Yukarı sanat ile aşağı sanatın, yüksek kültür ile alçak kültürün, klasik müzikle pop müziğin bir sentezlenmesi girişimi.

3. Televizyon

Adorno, televizyonu kültür endüstrisi içinde "ideoloji" olarak gördüğü bir makale yazar.³⁹ Ona göre "televizyon radyoyla sinemanın sentezini hedefler"⁴⁰

36 Baudrillard, *Tüketim Toplumu*, 15.

37 Baudrillard, *Tüketim Toplumu*, 15.

38 Adorno, *Minima Moralia*, çev. Orhan Koçak, Ahmet Doğukan, (İstanbul: Metis Yayınları, 2012), 41.

39 Söz konusu makale "Television as Ideology, Theodor Adorno, *Critical Models* (içinde), tr. Henry Pickford, (New York: Columbia University Press, 1998), 59-71.

40 Adorno, *Kültür Endüstrisi*, 52.

ve "rüya olmayan rüya"⁴¹ gördürür. Bu rüya, bireylerin gündelik yaşam içindeki sıkıntılarından arındırılmasından bireyin asıl gerçeklik olarak televizyondaki görüntüyü anlamasına kadar varan bir rüyadır. Bu noktada televizyon, sinemayı da aşacak bir noktada durmaktadır ona göre. Adorno televizyonun öznel üzerindeki etkisini ele alırken oldukça dikkatli davranılması gerektiğinin farkındadır ve ona göre televizyonun toplumsal, teknik ve estetik boyutlarının tümünün birlikte düşünülmesi gerekmektedir.⁴²

Önder Kulak, Adorno'nun televizyona dair söylediklerinin geliştirilmesi gerektiğini, onun vefatından buyana teknoloji alanında birçok değişim yaşandığını ve bu değişim ve dönüşümlerin de televizyonun bireyler üzerindeki etkisinin artması, artık bütünüyle bir eğlence icra merkezi haline gelmesi vb. konulardır. Ona göre Adorno'dan sonra meydana gelen bu değişim ve dönüşümlerin kültür endüstrisi bağlamında tekrardan ele alınması gerekmektedir. Çünkü televizyon açısından düşünüldüğünde Adorno'dan sonraki dönemde iki gelişmenin ön plana çıktığı görülür: televizyonun kendisindeki yapısal değişim ve internet, dijital oyunlar gibi yenilenmiş formların ortaya çıkması ve kültür endüstrisine eklenmeleri.⁴³

Adorno fiber hızlı! internet çağına yetişememiş olduğundan dolayı eleştirileri televizyon sonrası internet çağına kadar uzanmaktadır. Ondan sonra onun bıraktığı eleştirilerin devam ettiricisi olarak Baudrillard'ı görmemiz mümkündür. Baudrillard, internetten, hologramlardan, sinemanın nerelere doğru kaydığından bahsederken, ardında hep Adorno'nun bu eleştirilerinin sesi duyulmaktadır.

Bu yeniden ele alma bağlamını Baudrillard perspektifli düşünebiliriz. Baudrillard da "simülakr" düşüncesi bağlamında televizyona birçok atıf yapmıştır. Baudrillard televizyonun unutturma, kaybettirme, uyutma gibi yönlerine vurgu yapar ve şeylerin artık haber ve televizyon dünyasında yaşadığını, bundan kaçısını olmadığını vurgular. Ona göre bu bağlamda Klaus Croissant adlı avukatın Fransa'dan sınır dışı edilmesi ve Fransa'nın dünya kupası eleme maçının aynı anda olması ilginç bir örnek oluşturmaktadır. Avukat sınır dışı edilirken milyonlarca kişi, avukatın sınır dışı edilme hadisesinin unutturulması amacıyla televizyonda maç izlemektedir. Bu olayı betimleyen Baudrillard: "Santé Hapishanesi'nin önünde gösteri yapan birkaç yüz kişi. Gece yarısı koşuşan bir avukat ve geceyi ekran başında geçiren yirmi milyon insan. Fransa kazandığında atılan sevinç çığlıkları. Aydın beyinlerin bu aptallaştırıcı vurdumduymazlık karşısında duydukları utanç ve şaşkınlık. Le Monde gazetesi: 'Saat 21:00 Alman avukat, Santé Hapishanesi'nden alındı. Birkaç dakika sonra Rocheteau ilk golü atacak.'

41 Adorno, *Critical Models*, 49.

42 Önder Kulak, *Theodor Adorno*, 115.

43 Bu yeniden ele alma bağlamında güzel bir örnek olması açısından bk. Önder Kulak, *Değişen Kültür Endüstrisi ve Güncel Bir Değerlendirme, Theodor Adorno: Kültür Endüstrisinin Kısacasında Kültür* (içinde), 175 vd.

Bir utanç melodramı."⁴⁴ diyerek kültür endüstrisinin kitleleri nasıl uyuşturduğuna güzel bir örnek vermektedir.

Baudrillard açısından bir katliamın unutulması da katliam türünden bir olgudur. Bir katliamın unutulması, insanın belleğe sahip olduğunun unutulması anlamına gelmektedir. Televizyon bu unutmaya işini son derece ileri bir seviyede gerçekleştirmekte ve insanları adeta hafızadan yoksun bırakmaktadır. Hafızadan yoksun kalan insanlar bir tarihin kesitini değil, ekranda akan imge ve ses şeritlerini izlemektedir ekrandan. Televizyonun düş gücüne neden olumlu bir etki edemediğini soran Baudrillard, bunun en büyük nedeninin televizyonun düşselle olan irtibatı koparması olduğunu çünkü televizyondan akıp giden görüntünün bir imge bile olmadığını⁴⁵ düşünür.

Her şeyin kopya edilerek saklandığı ve gerçeğinden daha gerçek hale getirilmeye (hiper-gerçek) çalışıldığı bir zaman diliminde televizyon ve sinema mükemmel birer manipüle edici araç hizmeti görmektedir. Bunlar sayesinde anlam, bağlamından kopartılmakta ve kim, nasıl istiyorsa o şekilde servis edilmektedir. Bundan dolayı anlamın buharlaşmasına sebep olan şey ise kötülüğün yaygınlaşması ve durmadan servis ediliyor olmasıdır.

Kitlelerin artık ona göre anlamla hiçbir işi yoktur. Kitleler açısından önemli olan şey görüntülerin, imajların ve nesnelerin her yerde dolaştığı içeriklerin bolluğudur. Bu içerik bolluğunu sağlama noktasında en önemli olan araçlar ise yeni dönemle birlikte ortaya çıkan medya, televizyon vb. şeylerdir. Anlamın ortadan kalkmasıyla her şeyin anlam yüklü olduğuna inandırılmaya çalışılan kitleler bu noktada medya yoluyla her şeyde bir anlam aramak yerine oldukça rahat bir şekilde her şeye kayıtsız kalmaktadırlar. Örneğin kitleler, aynı anda hem bir futbol maçını hem de bir savaşı, artık yeni teknolojiler sayesinde aynı anda seyredebilmektedirler. Bu açıdan kitlelerin duygularının da karmakarışık bir hal aldığını söyleyebiliriz. Kitleler neye sevineceklerini ya da ağlayacaklarını şaşırılmış durumda olduklarından artık televizyonda gösterilen dizilerde hangi tepkiyi vereceğimiz bize önceden haber verilmektedir.

SONUÇ

Theodor Adorno ve Jean Baudrillard'ın yukarıdaki görüşleri de göz önünde bulundurulduğunda birbirine çok yakın düşünceler ve görüşler ortaya koydukları görülmektedir. Adorno'nun kültür endüstrisi, şeyleşme ve televizyon hakkındaki düşünceleri ile Baudrillard'ın düşüncelerinin birbiriyle bir uyum halinde olduğunu söylemek mümkündür.

44 Jean Baudrillard, *Sessiz Yığınların Gölgesinde*, çev. Oğuz Adanır, (Ankara: Doğubatı Yayınları, 2009), 19.

45 Baudrillard, *Simülakrlar ve Simülasyon*, 82.

Michel Foucault'nun Frankfurt Okulu ile ilgili yapmış olduğu açıklamalar da göz önüne alındığında, Frankfurt Okulu teorisyenlerinin Fransız düşüncesinde geç bir zamanda tanındığını söylemek mümkündür. Bu geç tanışma, düşünürlerin düşüncelerini açıklamasına da yansımış ve Foucault, kendi düşüncelerinden bazılarını, eğer Frankfurt Okulu'nu okumuş olsaydı yazmayacağını söylemiştir.

Adorno ve Baudrillard içinde yaşantılanan çağı birçok yönden araştırmış ve düşüncelerinde belli bir merkeze sahip olmamışlardır. İki düşünürün de arka planına bakıldığında, yola Marksist paradigmayla çıktıklarını, sonrasında Baudrillard'ın Marksist paradigmadan vazgeçtiğini ve Adorno'nun da Marksizmi revize etme çabası içinde olduğu görülmektedir.

Adorno, Amerika Birleşik Devletleri'ne gittiğinde yeni bir toplumla karşılaşmış ve bu toplumu betimlerken başat ögenin üretim değil, tüketim olduğunu vurgulamıştır. Aynı şekilde Baudrillard da Marksist paradigmadan kopuş sürecinde temel ögenin üretim değil, tüketim olduğunu ifade etmiştir. Burada dikkat çekilmesi gereken bir diğer nokta ise Adorno'nun 1969 yılındaki vefatıdır. Adorno, teknolojik gelişmelerin yeni yeni yeşermiş olduğu bir dönemde televizyon, radyo, sinema ve müzik hakkında düşünceler geliştirmişken, Baudrillard, Adorno'dan sonraki teknolojik gelişmeleri de görmüş ve bu teknolojik gelişmeler hakkında düşünceler üretmiştir.

Bu yüzden kültür endüstrisi, şeyleşme ve teknolojik gelişmelerin tam anlamıyla anlaşılabilmesi için Adorno ve Baudrillard düşüncelerinin beraber okunması oldukça velut bir okuma olacaktır denilebilir.

KAYNAKÇA

- Adorno, Theodor. *Minima Moralia*. çev. Orhan Koçak, Ahmet Doğukan. İstanbul: Metis Yayınları, 2012.
- Adorno, Theodor. *Negatif Diyalektik*. çev. Şeyda Öztürk. İstanbul: Metis Yayınları, 2016.
- Adorno, Theodor. *Kültür Endüstrisi- Kültür Yönetimi*. Mustafa Tüzel, Elçin Gen. İstanbul: Metis Yayınları, 2011.
- Adorno, Theodor. *Television as Ideology, Critical Models*. tr. Henry Pickford. New York: Columbia University Press, 1998.
- Adorno, Theodor. *Horkheimer, Max, Aydınlanmanın Diyalektiği*. çev. Nihat Ülner, Elif Öztarhan. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2010.
- Baudrillard, Jean. *Anahtar Sözcükler*. çev. Oğuz Adanır, Leyla Yıldırım. Ankara Paragraf Yayınevi, 2005.
- Baudrillard, Jean. *Simülakrlar ve Simülasyon*. çev. Oğuz Adanır. Ankara: Doğubatı Yayınları, 2011.
- Baudrillard, Jean. *Sessiz Yiğınların Gölgesinde*. çev. Oğuz Adanır. Ankara: Doğubatı Yayınları, ?*

- Baudrillard, Jean. Tüketim Toplumu. çev. Hazal Deliçaylı, Ferda Keskin. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013.
- Baudrillard, Nesnelere Sistemi. çev. Oğuz Adanır, Aslı Karamollaoğlu. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2010.
- Baudrillard, Jean. Üretimin Aynası. çev. Oğuz Adanır. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınevi, 1998.
- Baudrillard, Jean, "Ecstasy of Communication", The Anti-Aesthetic (içinde) ed. Hal Foster. Washington: Bay Press, 1987.
- Baudrillard, Jean. Neden Her Şey Hâlâ Yok Olup Gitmedi?. çev. Oğuz Adanır. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2012.
- Best, Steven, Kellner, Douglas. Postmodern Teori, çev. Mehmet Küçük, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017.
- Bewes, Timothy. Şeyleşme. çev. Deniz Soysal. İstanbul: Metis Yayınları, 2017.
- Foucault, Michel. Yapısalcılık ve Postyapısalcılık. çev. Ümit Umaç, Ali Utku. İstanbul: Birey Yayıncılık, 2001.
- Kulak, Önder. Theodor Adorno: Kültür Endüstrisinin Kıskaçında Kültür. İstanbul: İthaki Yayınları, 2017.
- Lukacs, Georg. Tarih ve Sınıf Bilinci. çev. Yılmaz Öner. İstanbul: Belge Yayınları, 2014.
- Sarup, Madan. Post-yapısalcılık ve Postmodernizm. çev. Abdülbaki Güçlü. Pharmakon Yayınları, 2017.
- Slatter, Phil. Frankfurt Okulu. çev. Ahmet Özden. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 1998.
- Swingewood, Alan. Kitle Kültürü Efsanesi. çev. Aykut Kansu. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1996.